

ΛΕΞΙΚΟ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΚΑΧΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ,
ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ,
ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΠΕΤΣΙΝΗ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΠΕΤΣΙΝΗ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Επιμέλεια

ΛΕΞΙΚΟ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΜΙΣΟΥΣ, ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ

Ανδρέας Τάκης

Τι είναι η ρητορική μίσους;

Ρητορική μίσους είναι κάθε εκφραστική συμπεριφορά με την οποία εκδηλώνεται το μίσος ή η περιφρόνηση κάποιου ή κάποιων για λόγους που ανάγονται στα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους ως μελών μιας ομάδας, είτε επέλεξαν να ανήκουν σε αυτήν είτε όχι. Αυτός δεν είναι παρά ένας συμβατικός ορισμός μεταξύ δεκάδων άλλων που έχουν προταθεί από θεσμούς ή μελετητές διεθνώς τα τελευταία τριάντα χρόνια για το ανησυχητικό αυτό πολιτικό και κοινωνικό φαινόμενο.¹ Ικανοποιητική σύμπτωση δεν έχει ακόμη επιτευχθεί, αλλά λίγο πολύ όλοι μας μπορούμε συνήθως να ξεχωρίσουμε τη ρητορική μίσους όταν τη συναντάμε. Μπορεί να είναι κάποιο σχόλιο, ακόμη και «θετικό», ή κάποιο αστείο. Μπορεί να είναι μια άγρια απειλή ή μια προσβλητική έκφραση, νταηλίκι, παρενόχληση ή χλευασμός. Μπορεί όμως ακόμη να ντύνεται τη σοβαροφάνεια μιας επιστημονικής τοποθέτησης, την αίγλη μιας δημόσιας παρέμβασης ή τον παλμό ενός πολιτικού συνθήματος.

Κανένας κατάλογος δεν φαίνεται εξαντλητικός, ούτε θα μπορούσε ποτέ να είναι, γιατί, εκτός από το περιεχόμενο, ποικίλλουν ατέλειωτα και οι περιστάσεις. Άλλες φορές η ρητορική του μίσους απευθύνεται ευθέως ή αναφέρεται σε κάποιο ή κάποια συγκεκριμένα πρόσωπα, όπως όταν εκτοξεύει λ.χ. απειλές. Και άλλοτε πάλι αναφέρεται αφηρημένα άμεσα ή έμμεσα και με αρνητικές αξιολογήσεις στα μέλη ολόκληρης ομάδας (οι Εβραίοι, οι λαθρομετανάστες, οι αράπηδες κ.ο.κ.). Εκτός από προνομακό όχημα του ρατσισμού όμως αποτελεί συχνότατα συνοδευτική περίσταση συμπεριφορών αθέμιτης, δυσμενούς διάκρισης, αλλά και εγκληματικών συμπεριφορών που τελούνται με ρατσιστικό κίνητρο. Μάλιστα κάποιες φορές η ρητορική μίσους λογίζεται από μόνη της ως ρατσιστική διάκριση, όταν λ.χ. προέρχεται

1. A. Brown, «What is Hate Speech, Part 1: The Myth of Hate» και «Part 2: Family Resemblances», *Law and Philosophy* 36, 2017, σ. 419-468 και 561-613 αντίστοιχα.

από δημόσιο λειτουργό κατά την άσκηση των καθηκόντων του ή από κάποιον επαγγελματία αρνούμενο έτσι την υπηρεσία του, ή ακόμη από κάποιον επίμοιο συνάδελφο στη δουλειά.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως άλλωστε δηλώνει και το όνομά της, η ρητορική μίσους έγκειται σε φραστικές διατυπώσεις, προφορικές ή γραπτές. Τα εκφραστικά της μέσα όμως είναι το ίδιο ανεξάντλητα με το περιεχόμενό της, αφού τη συναντούμε σε απεικονίσεις, σε οπτικοακουστικό υλικό και κατεξοχήν σε σύμβολα, χειρονομίες και εμβληματικές ενέργειες (σβάστικες, φλεγόμενοι σταυροί, χοιροκεφαλές σε συναγωγές ή τζαμιά κ.ο.κ.). Ως εκφραστική λειτουργία, δηλαδή λόγος, η ρητορική μίσους έχει ανάγκη ένα ακροατήριο, το οποίο, ανάλογα και με τους σκοπούς της, επιζητεί συνήθως πολύ πέραν των συγκεκριμένων προσώπων κατά των οποίων μπορεί να στρέφεται. Γιατί, μέσα από τον συμβολικό έως και τελετουργικό της χαρακτήρα –όπως λ.χ. ένας ναζιστικός χαιρετισμός–, ακόμη και αν απευθύνεται σε κάποιον συγκεκριμένα, αποβλέπει συνήθως να στείλει σήμα απαξιωτικής απειλής στη σύνολη ομάδα στην οποία ανήκει ο άμεσος αποδέκτης της ή ένα μήνυμα συσπείρωσης και ενθάρρυνσης προς ομοϊδεάτες, συχνότατα δε και τα δύο. Είναι προφανές λοιπόν ότι η ρητορική μίσους βρίσκει ένα ιδανικό μέσο διάδοσης στις σύγχρονες τεχνολογίες δημόσιας επικοινωνίας. Η ραδιοτηλεόραση και κατεξοχήν το διαδίκτυο, με το λογισμικό κοινωνικής δικτύωσης που προσφέρει, λειτουργούν ως πολλαπλασιαστές της διείσδυσής της σε ακροατήρια, αλλά και μαζί της πρακτικής της δύναμης. Αυτό συμβαίνει και στην Ελλάδα.

Από τα παραπάνω έχει καταστεί σαφές ότι η ρητορική μίσους, ακόμη και όταν εκδηλώνεται μόνο φραστικά ή δεν συνοδεύει κάποια έμπρακτη ενέργεια, επιδιώκει συνειδητά να επιφέρει, και πάντως έχει σοβαρή πιθανότητα να επιφέρει, πολύ συγκεκριμένα και πραγματικά αποτελέσματα – να προσβάλει, να πληγώσει, να ταπεινώσει, να εξοργίσει, να τρομοκρατήσει ή να αποτρέψει από την άσκηση νομίμου δικαιώματός τους τα πρόσωπα που αποτελούν τους άμεσους αποδέκτες της, να προκαλέσει φόβο, ανασφάλεια ή αγανάκτηση στα μέλη ολόκληρης της κοινωνικής ομάδας-στόχου και να αναστείλει την κανονικότητα στη ζωή τους, κυρίως όμως, όσον αφορά το ευρύτερο ακροατήριό της, να αποσπάσει νομιμοποίηση, στήριξη, αν είναι δε δυνατόν μίμηση και συστράτευση, υποδαυλίζοντας προκαταλήψεις και στερεότυπα, διαδίδοντας ιστορικά ψεύδη και επιστημονικά αστήρικτες πεποιθήσεις, υποκινώντας εν τέλει αισθήματα περιφρόνησης και εχθρότητας απέναντι στην κοινωνική ομάδα-στόχο.

Εκτός όμως από τη λίγο πολύ άμεση αυτή επιρροή της, η ρητορική μίσους ενδέχεται να αποβλέπει ή, και αν δεν το επιδιώκει συνειδητά, να οδη-

γεί πιθανολογικά σε πιο μακροπρόθεσμα αποτελέσματα – να εδραιώσει ένα κλίμα εχθρότητας και δυσανεξίας απέναντι στην ομάδα-στόχο, που με τη σειρά του υπονομεύει το αίσθημα αυτοσεβασμού των μελών της και τα περιθωριοποιεί κοινωνικά, ώστε, ιδίως αν στρέφεται κατά κάποιας ευάλωτης ομάδας, λ.χ. κάποιας εθνικής ή θρησκευτικής μειονότητας, να διαγωνίζει την ευαλωτότητά της ή και να απομειώνει ακόμη περισσότερο την ικανότητα και τις ευκαιρίες των μελών της να απολαμβάνουν επ' ίσοις όροις τα δημόσια και κοινωνικά αγαθά. Ακόμη χειρότερα όμως, φαίνεται να έχει την τάση να απενοχοποιεί και να ενθαρρύνει συμπεριφορές που στρέφονται ευθέως κατά των βασικών δικαιωμάτων των μελών της ομάδας-στόχου ή και να διεγείρει συμμετρικά αισθήματα οργής και αγανάκτησης, βυθίζοντας τον πληθυσμό σε έναν φαύλο κύκλο αμοιβαίας ανασφάλειας και αντεκδικησης. Έτσι η ρητορική μίσους εμφανίζεται σε σημείο συμπύκνωσης και εκτόνωσης μαζί μιας αντικοινωνικής πρακτικής στάσης, συγκεκριμένα μιας στάσης ακραίας απαξίωσης όσων, επειδή είναι για κάποιον από τους παρπάνω λόγους διαφορετικοί, είναι και κατώτεροι.

Τη στάση αυτή του μειωμένου ή και μηδενικού σεβασμού για το πρόσωπο όσων διαφέρουν οι περισσότεροι από εμάς τη βρίσκουμε θλιβερή και ανάξια του πολιτισμού μιας δημοκρατίας. Επιπλέον όμως ολόένα και περισσότεροι φαίνεται να πείθονται ότι η στάση αυτή και κυρίως οι συμπεριφορές που φέρεται να υποκινεί αποτελούν μια πραγματική απειλή για την κοινωνική συνοχή και αυτήν την ίδια τη δημόσια τάξη των δημοκρατικών πολιτειών μας. Φαίνεται να θεωρούμε μάλιστα ότι το απειλητικό αυτό δυναμικό μεγιστοποιείται σε συνθήκες οικονομικής κρίσης και κοινωνικής και πολιτικής δυσανεξίας. Κάτω από τέτοιες περιστάσεις, η σώρευση κοινωνικής έντασης και η αναζήτηση αποδιοπομπαίων τράγων για την εκτόνωσή της κάνουν τους κινδύνους αυτούς να φαίνονται άμεσα επικείμενοι. Το ενδεχόμενο δε το προσκλητήριο μήνυμα τέτοιων εκφραστικών συμπεριφορών να βρει υπό περιστάσεις κρίσης μαζική απήχηση στα πληττόμενα στρώματα του γενικού πληθυσμού, ωθώντας τα να πυκνώσουν τις τάξεις πολιτικών σχηματισμών που προβάλλουν προγραμματικά την απαξίωση της ετερότητας, αναδεικνύει τη ρητορική μίσους στα μάτια πολλών σε ενδυνάμει απειλή κατάλυσης του ίδιου του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Θεσμικές όψεις της καταπολέμησης της ρητορικής μίσους

Αυτές ακριβώς οι ανησυχίες βρίσκονται πίσω από τη θεσμική αγωνία που φαίνεται να έχει καταλάβει με αυξανόμενη ένταση τις δυτικές δημοκρατίες

την τελευταία τριακονταετία για αποτελεσματική καταπολέμηση του φαινομένου της ρητορικής του μίσους. Βέβαια πολλές από τις συμπεριφορές στις οποίες αποδίδουμε τον χαρακτηρισμό αυτό, ιδίως όσες απευθύνονται σε συγκεκριμένους αποδέκτες απειλώντας τους πειστικά με βία ή προσβάλλοντας δημόσια την προσωπική τιμή και υπόληψή τους, τιμωρούνταν ανέκαθεν από το ποινικό τους δίκαιο. Το γεγονός δε ότι η ρητορική μίσους αποκαλύπτει ταυτόχρονα το *ρατσιστικό κίνητρο* με το οποίο τελούνται οι συμπεριφορές αυτές απλώς επιβαρύνει την ποινική τους απαξία και την ένταση του κολασμού τους. Αντίθετα, οι εκφρασιακές συμπεριφορές στις οποίες εστιάζεται το θεσμικό ενδιαφέρον είναι εκείνες που, αν και δεν φαίνονται να στρέφονται κατά συγκεκριμένων προσώπων ή των δικαιωμάτων τους, ωστόσο εκφράζουν δημόσια και απροκάλυπτα μεν, αλλά αφηρημένα, μια ακραία απαξιωτική στάση απέναντι στην προσωπικότητα των μελών μιας κοινωνικής ομάδας για μόνο τον λόγο των ταυτοτικών τους χαρακτηριστικών.

Οι γλωσσικές ή συμβολικές αυτές πρακτικές ωστόσο, οσοδήποτε οχληρές, αποτελούν καταφανώς νοήμονα ενεργήματα που διαδηλώνουν μια κρίση ή πεποίθηση του δρώντος. Ολοένα και πιο συχνά δε αποτελούν συνθήματα ή και επεξεργασμένες θέσεις του πολιτικού φορέα στον οποίο αυτός έχει στρατευθεί. Η παραδοχή της διάστασης αυτής της ρητορικής μίσους δεν μπορεί παρά να γεννά σε πολλούς αναστολές και επιφυλάξεις σχετικά με το θεμτό μιας πολιτικής καταπολέμησης του φαινομένου, ιδίως μάλιστα αν αυτή στηρίζεται σε ποινικά μέσα. Γιατί, στη συνταγματική αρχιτεκτονική των σύγχρονων, φιλελεύθερων δημοκρατιών, το δικαίωμα του καθένα να σχηματίζει και να εκφράζει ελεύθερα τη γνώμη του αποτελεί δομικό στοιχείο τόσο της αυτονομίας του όσο και της κοινής δημοκρατικής διαβούλευσης. Συνεπώς η ποινική καταστολή της ρητορικής μίσους θα φάνταζε έτσι ως ευθύ πλήγμα στον πυρήνα της ελευθερίας της έκφρασης. Πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ ότι το ζήτημα της ρητορικής μίσους και της ποινικής της καταπολέμησης αφορά αποκλειστικά δημοκρατικά πολιτεύματα, καθόσον μόνον στο εσωτερικό τους μπορεί να αναφύεται με νοήμονα τρόπο ο προβληματισμός σχετικά με το ενδεχόμενο περιορισμού της ελεύθερης έκφρασης. Καταπολέμηση της ρητορικής του μίσους στην Ελλάδα πριν το 1974 είναι ιστορικά ασύλληπτη δηλαδή.

Σύμφωνα με την κλασική φιλελεύθερη παράδοση που εκπροσωπεί ο Τζ.Σ. Μιλ, περιορισμοί της ελευθερίας κάποιου μπορούν να δικαιολογηθούν μόνον εφόσον συνεπάγεται τη βλάβη κάποιων άλλων.² Στην περίπτωση

2. Τζ.Σ. Μιλ, *Περί ελευθερίας*, Αθήνα: Επίκουρος 1983, σ. 129 κ.εξ.

ση της αφηρημένων απόψεων, ακόμη και αν είναι απολύτως εσφαλμένες ή εκφράζονται με απρεπή και σκληρό τρόπο, η έκφραση και διάδοσή τους, ως απλή εκφορά λόγου, παραμένει αδρανής σε σχέση με τα δικαιώματα των άλλων. Η τιμωρία συνεπώς της ρητορικής μίσους θα συνιστούσε αθέμιτο περιορισμό της ελευθερίας όσον αφορά το περιεχόμενο του εκφερόμενου λόγου και θα ήταν κατ' εξαίρεση δυνατή μόνο στις σπάνιες εκείνες περιπτώσεις που η ίδια η εκφορά υπό συγκεκριμένες περιστάσεις, λ.χ. ένα μαινόμενο πλήθος έτοιμο να εισβάλει σε έναν ναό αλλοθρήσκων, θα δημιουργούσε έναν σαφή και άμεσο κίνδυνο για κάποιους συγκεκριμένους άλλους.

Το αίτημα για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της ρητορικής μίσους διατυπώθηκε συστηματικά για πρώτη φορά στις ΗΠΑ στις αρχές της δεκαετίας του '80, σε αμφισβήτηση της παραδοσιακής φιλελεύθερης θέσης με το επιχείρημα ότι, αν και λόγος, η εκφορά των συγκεκριμένων απόψεων, από το περιεχόμενο αυτών ήδη, επενεργεί βλαπτικά στις ζωές των άλλων ως πράξη. Οι κινήσεις αυτές οφείλονταν κυρίως στην απροσδόκητη έξαρση του φαινομένου μεταξύ των φοιτητών των μεγάλων αμερικανικών πανεπιστημιούπολεων και προκάλεσε έντονες πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις.³ Τη βάση του επιχειρήματος προσέφερε σε σημαντικό βαθμό η πρόσφατη τότε ακόμη φιλοσοφική επιβεβαίωση ότι οι λέξεις δεν είναι μια αδρανής απεικόνιση του κόσμου, αλλά κάτι με το οποίο κάνουμε πράγματα, μεταξύ άλλων και το να ταπεινώνουμε ή να πληγώνουμε τους άλλους. Το πολιτικό αυτό εγχείρημα βρήκε ερείσματα στη θεσμική παράδοση που είχε ήδη δημιουργήσει η κατά πολιτείες νομοθετική απαγόρευση της χρήσης λέξεων με επιθετικό φορτίο (fighting words) και της παρενόχλησης, καθώς και ορισμένη νομολογιακή τάση εξαίρεσης της λεγόμενης ομαδικής δυσφήμισης (group libel) από την προστασία του αμερικανικού συντάγματος. Η απόλυτη διατύπωση της περίφημης πρώτης τροπολογίας αυτού του τελευταίου κατά του οποιουδήποτε περιορισμού της ελεύθερης έκφρασης και της ελευθεροτυπίας με νόμο του Κογκρέσου, σε συνδυασμό με την ισχυρή παράδοση πολιτικού φιλελευθερισμού στις ΗΠΑ, έχει αποτρέψει τα αμερικανικά δικαστήρια μέχρι σήμερα να υιοθετήσουν έναν περιοριστικό προσανατολισμό σε βάρος της ρητορικής μίσους.⁴

Η περίπτωση των ΗΠΑ όμως φαντάζει σήμερα μάλλον ως εξαίρεση, καθώς ο μεγαλύτερος αριθμός δυτικών δημοκρατιών –και η Ελλάδα σε δύο δό-

3. Βλ. σχετικά A. Altman, «Liberalism and Campus Hate Speech: A Philosophical Examination», *Ethics* 103/2, 1993, σ. 302-317.

4. Βλ. αντί άλλων S. Brison, «Hate Speech», Wiley Online Library, 1/2/2013, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781444367072.wbiee771/full>

σεις, το 1979 και το 2014—έχουν φροντίσει τις τελευταίες δεκαετίες να ενσωματώσουν στο ποινικό τους οπλοστάσιο ρυθμίσεις στοχευμένες στην καταπολέμηση της αφηρημένης ρητορικής μίσους, και παράλληλα στην επαχθέστερη μεταχείριση των εγκλημάτων που τελούνται με ρατσιστικό κίνητρο. Η απόκλιση αυτή μεταξύ νομικών συστημάτων είναι κατά πολλούς εξηγήσιμη από το γεγονός ότι οι ΗΠΑ, σε αντίθεση με τον υπόλοιπο δυτικό κόσμο, δεν γέυτηκαν επαρκώς την επώδυνη εμπειρία του ναζιστικού ολοκληρωτισμού και της απόλυτης απανθρωπίας του Ολοκαυτώματος. Αυτή η ιδέα ωστόσο δεν εξηγεί λ.χ. την εντατική προώθηση της καταπολέμησης της ρητορικής μίσους σε άλλες δημοκρατίες του Νέου Κόσμου, όπως χαρακτηριστικά ο Καναδάς.

Ωστόσο είναι αλήθεια ότι, πρώτη μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας είχε ήδη από το 1960 υιοθετήσει ειδική ποινική νομοθεσία για να αντιμετωπίσει ένα κύμα βεβήλωσης εβραϊκών μνημείων και συναγωγών. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι τα μέτρα αυτά εδραιώθηκαν στο γερμανικό νομικό σύστημα ως εύλογη προέκταση της λεγόμενης «μάχης δημοκρατίας», δηλαδή του θεσμικού μηχανισμού αυτοπροστασίας του δημοκρατικού πολιτεύματος που είχε εγκαταστήσει ο νεαρός τότε Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης του 1949 απέναντι στο απειλητικό ενδεχόμενο αναβίωσης του δίδυμου κινδύνου της αναβίωσης των ναζί και των κομμουνιστών σε γερμανικό έδαφος.⁵

Το κύριο θεσμικό έναυσμα όμως για τη διαμόρφωση του σημερινού νομικού τοπίου προήλθε από την πλευρά του διεθνούς δικαίου. Σε συνέχεια των πανηγυρικών εξαγγελιών της Οικουμενικής Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, και με αναφορά και πάλι στην εμπειρία των πρόσφατων ακόμα εμπειριών του ολοκληρωτισμού και του παγκοσμίου πολέμου, υιοθετήθηκε από το σύνολο σχεδόν των δυτικοευρωπαϊκών χωρών η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών της 21ης Δεκεμβρίου 1965 για την εξάλειψη κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων. Με βάση το άρθρο 4 της σύμβασης αυτής, τα συμβαλλόμενα κράτη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να καταστήσουν ποινικά κολάσιμη κάθε διάδοση ιδεών που βασίζεται σε φυλετική ανωτερότητα και μίσος και κάθε παρότρυνση προς φυλετική διάκριση ή πράξεις βίας εναντίον οποιασδήποτε φυλής ή ομάδας προσώπων άλλου χρώματος ή άλλης εθνολογικής προέλευσης. Πρέπει δε να επισημανθεί ότι η παρακολούθηση της τήρησης των υποχρεώσεων που απορρέουν από τη σύμβαση αυτή αλλά και το εν γένει συμβατικό κανονιστικό πλαίσιο του ΟΗΕ

5. D. Liesegang, «No Freedom to Hate: Germany's New Law against Online Incitement», στον ιστότοπο Eurozine, 29/9/2017, <https://www.eurozine.com/no-freedom-to-hate-germanys-new-law-on-online-incitement/>

όσον αφορά την καταπολέμηση του ρατσισμού και των διακρίσεων έχει ανατεθεί σε ένα ειδικό όργανο που λειτουργεί στο εσωτερικό του οργανισμού, την Επιτροπή για την Εξάλειψη των Φυλετικών Διακρίσεων (CERD). Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και η Γαλλία έσπευσαν να εξειδικεύσουν τις δεσμεύσεις αυτές στην εθνική τους νομοθεσία, ακολουθούμενες και από τα λοιπά δυτικοευρωπαϊκά κράτη.

Η χώρα μας κύρωσε προσηματικά την εν λόγω σύμβαση με τον ν. 494/1970, μεσούσης της επτάχρονης στρατιωτικής δικτατορίας. Γι' αυτό και υποχρεώθηκε μετά από φορτικές πιέσεις των αρμόδιων διεθνών οργάνων να επαναλάβει την υλοποίηση των σχετικών δεσμεύσεων με την υιοθέτηση του πρώτου «αντιρατσιστικού» νόμου της. Πρόκειται για τον περιβόητο ν. 927/1979 «Περί κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπούσων εις φυλετικές διακρίσεις». Το νομοθετικό αυτό κείμενο, που ψηφίστηκε μάλιστα από όλα τα κόμματα του κοινοβουλίου, προέβλεπε με τις σύντομες ρυθμίσεις του τον ποινικό κολασμό όποιου, πρώτον, «δημοσίως, είτε προφορικώς είτε διά του τύπου ή διά γραπτών κειμένων ή εικονογραφήσεων ή παντός ετέρου μέσου, εκ προθέσεως προτρέπει εις πράξεις ή ενεργείας δυναμένας να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βίαν κατά προσώπων ή ομάδος προσώπων εκ μόνου του λόγου της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής των» και, δεύτερον, «δημοσίως κ.λπ. εκφράζει ιδέας προσβλητικής κατά προσώπου ή ομάδος προσώπων λόγω της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής των».⁶

Το νομοθέτημα αυτό παρέλειπε ωστόσο χαρακτηριστικά τον κολασμό ρητορικής μίσους που στρέφεται κατά της θρησκευτικής ετερότητας, αφετέρου δε έθετε σε κάθε περίπτωση ως όρο για την εφαρμογή των οικείων προβλέψεων την υποβολή έγκλησης από τα θύματα ή θιγόμενους. Υπήρχε δε και παραμένει ακόμη διάχυτη η αίσθηση ότι η συγκεκριμένη παράλειψη οφειλόταν σε αντίρροπες πιέσεις που ασκούσε η Εκκλησία της Ελλάδος, φοβούμενη ότι η ρητορική μερικών ορθοδόξων ποιμαντόρων θα ενέπιπτε στο ρυθμιστικό πεδίο του νόμου. Με το άρθρο 24 του ν. 1419/1984, κατά το οποίο «Όπου στον παρόντα νόμο αναφέρεται η φυλετική ή εθνική καταγωγή προστίθεται και η περίπτωση του θρησκευήματος», διευθετήθηκε τυπικά η πρώτη παράλειψη. Το γεγονός ωστόσο ότι μέχρι και τις αρχές του 2000 καμία περίπτωση εφαρμογής του συγκεκριμένου νομοθετήματος δεν είχε ακόμη υπάρξει, πέρα από ελάχιστες σποραδικές εγκλήσεις που αρχειοθε-

6. Για μια αξιολόγηση των ρυθμίσεων του νομοθετήματος αυτού βλ. τις μελέτες δύο δικαστών, των Γ. Αποστολάκη, «Η ποινική καταστολή των φυλετικών, εθνικών και θρησκευτικών διακρίσεων», *Ποινική Δικαιοσύνη* 2002, σ. 1184· και Γ. Βούλγαρη, «Εγκλήματα μίσους», *Ποινική Δικαιοσύνη* 2010, σ. 711 κ.εξ.

τήθηκαν άμεσα από τις δικαστικές αρχές χωρίς να οδηγήσουν σε διώξεις, υποδαύλισε εκ νέου τις διεθνείς πιέσεις για τη διευκόλυνση της υλοποίησης της στοχοθεσίας του νόμου διά της μετατροπής των προβλεπομένων αδικημάτων σε αυτεπαγγέλτως διωκόμενα. Η αλλαγή αυτή επήλθε τελικά μόλις με το άρθρο 39, παρ. 4 του ν. 2190/2001, χωρίς ωστόσο, όπως αποδείχθηκε, να οδηγήσει αυτή σε κάποιο απτό αποτέλεσμα. Για την ακρίβεια, μόνη σχετική υπόθεση που οδηγήθηκε ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων με βάση τον εν λόγω νόμο, μέχρι την πρόσφατη σχετικά κατάργησή του, παρέμεινε η γνωστή περίπτωση του Κωνσταντίνου Πλεύρη, ιδιόρρυθμου αρχηγού διαφόρων σχημάτων της παραδοσιακής Άκρας Δεξιάς της χώρας και συγγραφέα του βιβλίου *Οι Εβραίοι – Όλη η αλήθεια*. Η τελική αθώωσή του από τον Άρειο Πάγο στηρίχθηκε εν μέρει –και εκ του αποτελέσματος ίσως ορθά, εφόσον επρόκειτο για ένα βιβλίο και όχι για μια πύρινη ομιλία ενώπιον μαινόμενου πλήθους– στην ανάγκη παράλληλης διασφάλισης της ελευθερίας του λόγου μέσα σε μια δημοκρατία. Ωστόσο οι δικαστές τόσο του εφετείου όσο και του Αρείου Πάγου ένιωσαν την ανάγκη να προσθέσουν χαρακτηρισμούς του έργου ως «επιστημονικού και ιστορικού», καθώς αυτό, παρά το πρόδηλα αντισημιτικό και νεοναζιστικό του περιεχόμενο, θεωρήθηκε ότι δεν στρέφεται κατά του εβραϊσμού ή των Εβραίων, αλλά μόνον κατά της πολιτικής συνωμοσίας των εβραιοσιωνιστών.

Ο ν. 927/1979, παρά την αχρησία του, εξέφραζε τον κυρίαρχο στην ευρωπαϊκή ήπειρο τύπο αντιρατσιστικής στρατηγικής, που στηρίζεται περισσότερο στην καταπολέμηση της διακίνησης «προσβλητικών ιδεών», όπως τις αποκαλούσε, ή συμπεριφορών με ισχυρό ρατσιστικό συμβολικό φορτίο, και λιγότερο στην καθαυτή καταπολέμηση των ρατσιστικών πρακτικών που εκδηλώνονται στην καθημερινότητα της κοινωνικής ζωής. Στην ίδια κατεύθυνση, πιο φιλόδοξη και περισσότερα υποσχόμενη ήταν η στρατηγική που ανέπτυξαν τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ήδη από το 1996 τα μέλη προέβλεψαν με το άρθρο 13 της συνθήκης του Άμστερνταμ τη δυνατότητα του Συμβουλίου, αποφασίζοντας ομόφωνα, μετά από πρόταση της Επιτροπής και διαβούλευση με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, να αναλαμβάνει κατάλληλη δράση για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού. Η πρώτη πρωτοβουλία του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν η Κοινή Δράση της 15ης Ιουλίου 1996 (96/443/ΔΕΥ), με την οποία εξειδικεύθηκαν συγκεκριμένες κατευθύνσεις και μέτρα με στόχο τη διασφάλιση της αποτελεσματικής διεθνούς δικαστικής συνεργασίας, που θα υποχρέωνε κάθε κράτος-μέλος να καταστήσει συγκεκριμένες συμπεριφορές ποινικά κολάσιμες.

Ωστόσο χρειάστηκαν περισσότερα από δέκα χρόνια, και κυρίως η σταδιακή αλλά σταθερή ενίσχυση της Άκρας Δεξιάς στην ευρωπαϊκή ήπειρο, για να προσλάβει η στρατηγική ποινικής καταπολέμησης σε επίπεδο ενωσιακής νομοθεσίας πιο σαφείς και κυρίως δεσμευτικές διαστάσεις. Συγκεκριμένα, σε συνέχεια της Κοινής Δράσης, το Συμβούλιο της ΕΕ, με την υπ' αρ. 2008/913/ΔΕΥ απόφαση-πλαίσιο, υιοθέτησε συγκεκριμένες κατευθύνσεις για τη διαμόρφωση ενός επαρκέστερου πλαισίου καταπολέμησης μορφών ρατσισμού και ξενοφοβίας. Ειδικότερα περιελήφθησαν και εμπλουτίστηκαν συγκεκριμένα αδικήματα προς κολασμό, εξειδικεύτηκε η υποχρέωση πρόβλεψης ποινικών κυρώσεων, τόσο για τους φυσικούς αυτουργούς των πράξεων όσο και στις περιπτώσεις που συντρέχει ηθική αυτουργία, συνέργεια ή προτροπή. Τέλος, προβλέφθηκε ότι τυχόν ρατσιστικά και ξενοφοβικά κίνητρα για τις ως άνω συμπεριφορές ή πράξεις θα αποτελούν επιβαρυντικές περιστάσεις ή, εναλλακτικά, τα κίνητρα αυτά θα λαμβάνονται υπόψη κατά την επιμέτρηση των ποινών.

Τα κράτη-μέλη όφειλαν να συμμορφωθούν με το περιεχόμενο της εν λόγω απόφασης-πλαισίου μέχρι τις 28 Νοεμβρίου 2010. Η χώρα μας, μετά από ευάριθμες προσπάθειες, που ναυάγησαν λόγω αντιδράσεων θρησκευτικών και πολιτικών κύκλων, από φόβο μήπως ένας νέος αντιρατσιστικός νόμος θα έθετε ενδεχομένως σε κίνδυνο όσα τυχόν μέλη τους επέμεναν στις συνηθισμένες ρητορικές τους ακρότητες, κατάφερε τελικά να αντικαταστήσει τις ρυθμίσεις του ν. 927/1979 με καθυστέρηση πέντε ετών και την ψήφιση του ν. 4285/2014. Σύμφωνα με το άρθρο 2 αυτού του τελευταίου, που τιτλοφορείται «Δημόσια επιδοκιμασία ή άρνηση εγκλημάτων» και αντικατέστησε το ομαρίθμο άρθρο του ν. 927/1979, τιμωρείται «όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή διά του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, επιδοκιμάζει, ευτελίζει ή κακόβουλα αρνείται την ύπαρξη ή τη σοβαρότητα εγκλημάτων γενοκτονιών, εγκλημάτων πολέμου, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, του Ολοκαυτώματος και των εγκλημάτων του ναζισμού που έχουν αναγνωριστεί με αποφάσεις διεθνών δικαστηρίων ή της Βουλής των Ελλήνων...».

Η προσθήκη της άρνησης εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας που έχουν αναγνωριστεί με αποφάσεις εθνικών οργάνων και οι σχετικές αντεγκλήσεις κατά την ψήφιση του νομοθετήματος κατέστησαν εξαιρετικής σαφής την πρόθεση πολεμικής χρήσης του μέσα στον πολιτικό στίβο για την υπεράσπιση παραδοσιακών εθνοκεντρικών ερμηνειών της ταραχόδους πολιτικής μας ιστορίας. Έτσι στο στόχαστρο των νέων ποινικών ρυθμίσεων μπήκε πολύ σύντομα το έργο του Γερμανού ιστορικού Χάιντς Ρίχτερ, βραβευμένου από εγχώριους ακαδημαϊκούς φορείς, καθώς οι απόψεις του σχετι-

κά με το μερίδιο ευθύνης των ατάκτων ντόπιων μαχητών κατά τη μάχη της Κρήτης εξελήφθη ως εξίσωσή τους με τους ναζί κατακτητές και άρνηση του τοπικού ολοκαυτώματος. Η τελική αθώωση του εν λόγω κατηγορουμένου ήδη σε πρώτο βαθμό, έστω και λόγω αμφιβολιών, απέτρεψε έναν ενδεχόμενο διεθνή διασυρμό της χώρας. Η όλη υπόθεση όμως κατέδειξε με απτό τρόπο την ευκολία με την οποία –αντίθετα ίσως με τις προθέσεις των εμπνευστών τους– νομοθετήματα αυτού του τύπου κινδυνεύουν να εκτραπούν σε όργανα κανονικοποίησης της ιστορικής μνήμης αλλά και του ιδίου του ιδεολογικού και πολιτικού φρονήματος όσων επιμένουν να μη συμμερίζονται τον ηθικό αποτροπιασμό μας απέναντι σε ό,τι στη μαζική μας πλειοψηφία εκλαμβάνουμε ως θηριώδη απανθρωπία.

Είναι η τιμωρία της ρητορικής μίσους συμβατή με τη δημοκρατία;

Πέρα όμως από τις παλινωδίες του εγχώριου πολιτικού συστήματος, θα αδικούσε κανείς πράγματι τις προθέσεις όσων, ανήσυχoi για την εξάπλωση της ρητορικής μίσους ως μηχανισμού προπαγάνδας της ανερχόμενης Άκρας Δεξιάς, πιστεύουν ότι τέτοιες συμπεριφορές πρέπει να αποτρέπονται με την απειλή του ποινικού κολασμού. Αν μη τι άλλο, πιστεύουν, μόνο έτσι θα διακοπεί η αιτιώδης σχέση μεταξύ διακήρυξης τέτοιων αντιλήψεων και μετατροπής τους σε έμπρακτες προσβολές δικαιωμάτων από αστόχαστα ή θερμοκέφαλα ακροατήρια. Για μερικούς μάλιστα από αυτούς ακόμη και η ρητορική μίσους, ακόμη και αν δεν επιφέρει άμεσα ή από μόνη της προσβολές δικαιωμάτων τρίτων, όταν διενεργείται δημόσια και με μαχητικό τρόπο υπονομεύει τη δημόσια και κοινή επίγνωση που πρέπει, κατ' αυτούς, να διασφαλίζει μια δημοκρατία στους πολίτες της ότι τα θεμελιώδη τους δικαιώματα είναι εγγυημένα. Μια εύτακτη πολιτεία, προσθέτουν, είναι μια πολιτεία που όχι μόνον εγγυάται τα δικαιώματα πραγματικά, αλλά διασφαλίζει και την εντύπωση ότι το κάνει.⁷

Μια δημοκρατία όμως που σέβεται τον εαυτό της δεν τιμωρεί λόγια που απλώς υποδαυλίζουν αρνητικά αισθήματα ή πικραίνουν τους αποδέκτες τους. Αν πρέπει να το κάνει, το οφείλει μόνο στις ιδιαίτερες εκείνες περιπτώσεις που τα λόγια αυτά, υπό συγκεκριμένες περιστάσεις, προκαλούν σαφή, άμεσο και ενεστώτα κίνδυνο για τα δικαιώματα των άλλων και την κοι-

7. Για μια σχετικά πρόσφατη και φιλοσοφημένη υποστήριξη της ποινικοποίησης του μισαλλόδοξου λόγου βλ. J. Waldron, «Dignity and Defamation: The Visibility of Hate», στο *Harvard Law Review* 123/7, 2010, σ. 1596-1657.

νωνική ειρήνη. Εν όψει των σημερινών περιστάσεων της μαζικής διάδοσης της ρητορικής μίσους και των εκλογικών επιτυχιών της Άκρας Δεξιάς στην κεντρική ιδίως Ευρώπη, πολλοί θα θεωρήσουν κάτι τέτοιο μια ρηφοκίνδυνη πολυτέλεια, μια αδικαιολόγητη ευαισθησία για το δικαίωμα δυσανεκτικών και κακόβουλων ανθρώπων να εκφράζονται ελεύθερα. Στο κάτω κάτω το να εκφράζεσαι είναι κάτι που κάνεις, δηλαδή μια πράξη, και άρα, όπως κάθε πράξη, μπορεί να πρέπει να περιοριστεί χάριν της ομαλής συμβιώσής μας και του κοινού καλού. Γι' αυτό και το να επικαλείται η φιλελεύθερη αντίληψη την προσωπική αυτονομία του κάθε μισαλλόδοξου και τη δική του αξία ως προσώπου καταλήγει πράγματι να μην είναι πειστικό.

Ξεχνάνε όμως όσοι θέλουν να τιμωρείται ο μισαλλόδοξος λόγος ότι, αν η ελευθερία του λόγου στη δημοκρατία έχει θεμελιώδη σημασία, δεν είναι επειδή ακόμη και η πιο απεχθής γνώμη έχει κάτι να μας πει. Ξέρουμε ότι μόνο κακία και φαρμάκι έχουν τα λόγια των ρατσιστών. Δεν χάθηκε δα και κάτι αν δεν τα ακούσουμε! Το να μας εμποδίσει όμως κάποιος να ακούσουμε αυτό που μας λέει ο μισαλλόδοξος, μπας και αυτό υποκινήσει μέσα μας εχθροπάθεια, δημιουργεί ένα πολύ σημαντικότερο πρόβλημα, που συνήθως παραβλέπουμε. Η δημόσια χρήση του Λόγου, και άρα η σχετική ελευθερία, είναι κάτι που έχει νόημα μόνο αν είμαστε πολλοί. Μόνο δηλαδή αν υπάρχουν και ακροατήρια, αν υπάρχουν και άλλοι που μπορούν να ακούσουν, να κρίνουν και να πράξουν αντίστοιχα. Είναι δηλαδή μια συνεργατική δραστηριότητα που εμπλέκει εν δυνάμει τον καθένα μας. Η ποινική ρύθμιση της μισαλλόδοξης ρητορικής αποβλέπει στο να προσδιορίζει αυτή αυθεντικά ποια περιεχόμενα είναι και ποια δεν είναι κατάλληλα για το κοινό της δημόσιας χρήσης του Λόγου. Γι' αυτό και υποτιμάει βαθύτατα τον καθένα μας ως τάχα ανίκανο να κρίνει ως ενήλικος το σωστό και το λάθος. Μας υποβιβάζει δηλαδή από πολίτες σε πρόσωπα μειωμένου καταλογισμού και χρῆζοντα ηθικής κηδεμονίας.⁸

Αλλά και από πρακτική σκοπιά το έχουμε δει πολύ καλά να συμβαίνει – η απαγόρευση του μισαλλόδοξου λόγου, αντί να καταπολεμά τον ρατσισμό, καταφέρνει απλώς να τον διαδίδει ακόμη περισσότερο μέσα από πιο αφανή δίκτυα επικοινωνίας. Άλλωστε, μόλις μία πενταετία μετά την πανηγυρική επιβεβαίωση της καταδίκης του πατέρα της από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο του Στρασβούργου, η Μαρίν Λεπέν κατάφερε να σαρώσει το ένα τρίτο του γαλλικού εκλογικού σώματος, και στη συνέχεια να διεκδικήσει με σοβαρές πιθανότητες επιτυχίες το ανώτατο αξίωμα της χώρας της.

8. Πρβλ. Ιμμάνουελ Καντ, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: “Τούτο μπορεί να είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει”», στο *Δοκίμια*, Αθήνα: Δωδώνη 1971, σ. 131.

Ο Τζ.Σ. Μιλ επισημαίνει ότι η μεγαλύτερη ίσως αξία του να ανεχόμαστε να εκφράζεται ανοικτά το κακό και το λάθος φαίνεται όταν πράγματι αυτό που εμείς πιστεύουμε είναι το σωστό και η αλήθεια. Γιατί, εκθέτοντας την πίστη μας λ.χ. στη δημοκρατία και τα δικαιώματα σε κριτική και αμφισβήτηση, την κρατάμε ζωντανή και πειστική. Αλλιώς, προειδοποιεί, το σωστό και η αλήθεια καταλήγουν νεκρό δόγμα, που εύκολα καταρρέει.⁹ Εμείς πάλι βλέπουμε στη ρητορική μίσους της Άκρας Δεξιάς, και φυσικά ακόμη περισσότερο στην εκλογική ενίσχυσή της, μια διαρκώς διογκούμενη θανάσιμη απειλή. Περισσότερο και από «ένδειξη» ή «οιονό» του επερχομένου κακού μιας ολοκληρωτικής απανθρωπίας, εκλαμβάνουμε την ίδια τη ρητορική μίσους ως το κακό καθεαυτό, ένα κακό που απλώνει διαρκώς και θα πνίξει τα πάντα. Τι καθόμαστε λοιπόν σήμερα και περιμένουμε, λένε πολλοί; Δεν ξέρουμε τι εννοούν και τι θέλουν; Θα τους αφήσουμε να δηλητηριάσουν και να μακελέψουν με την απανθρωπιά τους τις κοινωνίες μας ξανά;

Πράγματι, την επιτυχία της η Άκρα Δεξιά την οφείλει σε μεγάλο βαθμό στη δημοκρατία και τα δικαιώματα που αυτή αδιάκριτα απονέμει σε όλους τους πολίτες. Αυτή τους επιτρέπει καταρχήν να ξεδιπλώνουν ρητορικά το μίσος τους για τον άλλο και τον διαφορετικό. Αυτή τους δίνει την ευκαιρία να διεκδικούν την ψήφο του λαού. Εξού και η φοβική και οργίλη μαζί παρόρμηση πολλών από εμάς να αξιώνουμε την απαγόρευση της ακροδεξιάς ρητορικής και μαζί και των ακροδεξιών κομμάτων. Η «αξιόμαχη» δημοκρατία δεν μπορεί, λένε, να αναγνωρίζει ελευθερία στους εχθρούς της ελευθερίας. Με τίμημα όμως την ίδια τη δημοκρατία;

Έτσι η απειλή ποινής για τη ρητορική του μίσους –και, ακόμη χειρότερα, η επιβολή της ποινής– καταλήγει να περιβάλλει τον λόγο του μισαλλόδοξου και του ρατσιστή με την ηθική αύρα της διωκόμενης μεγάλης αλήθειας, μιας αλήθειας που οι κρατούντες δεν μπορούν να αντικρούσουν, γι' αυτό και απαγορεύουν. Θα τους παραχωρήσει άραγε η δημοκρατία αυτό το ηθικό πλεονέκτημα;

Η ακριβοδίκαιη λειτουργία μιας δημοκρατίας που θέλει οι αποφάσεις των οργάνων της να παραμένουν πλήρως νομιμοποιημένες δεν μπορεί να επαφίεται μόνο στην αρχή πλειοψηφίας. Ο πολίτης δεν είναι μόνο μια ψήφος, είναι και μια φωνή:

Μια απόφαση της πλειοψηφίας δεν είναι δίκαιη παρά μόνον αν καθένας είχε μια έντιμη ευκαιρία να εκφράσει τη στάση, τις απόψεις, τους φόβους, τα

9. Τζ.Σ. Μιλ, *Περί ελευθερίας*, ό.π., σ. 70 κ.εξ.

γούστα, τις προϋποθέσεις ή τις προκαταλήψεις του ή της, όχι απλώς ελπίζοντας ότι έτσι θα επηρεάσει τους άλλους, αν και αυτή η ελπίδα είναι ιδιαίτερος κρίσιμη εδώ, αλλά και για να επιβεβαιώσει απλώς την υπόστασή του ως υπεύθυνου δρώντος αντί παθητικού θύματος της συλλογικής δράσης.¹⁰

Η θεραπευτική της δημοκρατικής διαβούλευσης

Αν έτσι όμως έχουν τα πράγματα, πόσο υπεύνη στάση μπορεί να θεωρηθεί άραγε το να επιμένουμε να αποκλείσουμε τη ρητορική του μίσους και τους φορείς της από τον δημόσιο πολιτικό στίβο, απαλλάσσοντάς τους από την έκθεση των ψευδών και των παραλογισμών τους στη δημόσια κριτική; Γιατί με αυτό τον τρόπο δεν κάνουμε εν τέλει άλλο από το να αφοπλίζουμε μια από τις βασικότερες λειτουργίες αυτοπροστασίας και ασφάλειας της δημοκρατίας. Γιατί η διηγετική και ανοικτή στον καθένα μας διαβούλευση, που βρίσκεται στον πυρήνα της, δεν είναι απλώς η εστία της γενικής βούλησης, αλλά και μια γιγαντιαία συνεδρία ενός κοινά θεραπευτικού ψυχοδράματος. Το να «φωλιάζει» το κακό παρασιτικά μέσα στο καλό σημαίνει ταυτόχρονα και την εμπλοκή του σε μια τροχιά «εξημέρωσης» και «αφοπλισμού» του. Ο σεβασμός της ελεύθερης έκφρασης του καθενός, άρα και όσων έχουν περίσσειμα μίσους για τον άλλο, δεν είναι μόνον αναγκαία συνθήκη της δημοκρατίας, είναι συνάμα και μηχανισμός ασφαλούς εκτόνωσης ενός συστήματος του οποίου οι αφόρητες πια αναπηρίες τροφοδοτούν με οπαδούς τους εχθρούς της δημοκρατίας. Το κακό λοιπόν καταφεύγει στα δημοκρατικά δικαιώματα επειδή μόνον εκεί μπορεί να βρίσκεται, και κυρίως επειδή ο ποινικός μας νόμος, που τιμωρεί πράξεις και όχι λόγια ή ιδέες, δεν του επιτρέπει να σταθεί οπουδήποτε αλλού. Γιατί αυτή είναι εν τέλει η ύβρις που κινδυνεύουμε να διαπράξουμε με την απαγορευτική μας στάση σήμερα: Αυτόκλητοι μαχητές του καλού, βαλθήκαμε με ποινικές απειλές να σβήσουμε το μίσος από τον κόσμο μας, λες και δεν είμαστε θνητοί και ατελείς, αλλά άσφαλτες ηθικές μηχανές. Το κακό ίσως δεν εξαλείφεται, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η δημοκρατία δεν μπορεί να το διαχειριστεί. Χρειάζεται όμως ψυχραιμία για να καταλάβουμε τη σωτήρια λειτουργία της ελεύθερης έκφρασης, της ανεμπόδιστης αναγωγής δηλαδή στο συμβολικό, ως μηχανισμού υποκατάστασης της έμπρακτης βίας και ασφαλούς διαχείρισης των θανάσιμων ενορμήσεών μας. Αν λοιπόν ο φασισμός όπως

10. R. Dworkin, «A New Map of Censorship», στο *Index on Censorship* 23/1-2, 1994, σ. 9-15.

και το κακό εν γένει είναι ανίατες ασθένειες του είδους μας, θα πρέπει να μάθουμε να ζούμε με αυτόν και να τον διαχειριζόμαστε έντιμα απέναντι στον ίδιο μας τον εαυτό. Η ίδια η δημοκρατία μάς υποδεικνύει πώς. Ας μην την αφοπλίζουμε λοιπόν λογοκρίνοντας, παριστάνοντας ότι την κάνουμε «αξιόμαχη».¹¹

11. Βλ. επίσης τα λήμματα «Αντιρατσιστικός νόμος», «Γενοκτονία Ποντίων», «Πλεύρης Κωνσταντίνος» και «Ρίχτερ Χάιντς» στο Τρίτο Μέρος.